

MAGYARY-KOSSA GYULA: WESZPRÉMI ISTVÁN (1723–1799) ÉLETÉHEZ¹

Digitalizálták a Magyar Tudománytörténeti Intézet és a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár munkatársai, Gazda István vezetésével.

A magyar orvostörténelem alapvetőjének, a doktori diploma megszerzése végett, éppúgy végig kellett járnia a külföldi egyetemeket, mint a többi nem katolikus magyar orvosnövendéknek. A bécsi egyetem közel esett volna, csak hogy itt még a 18. század második felében sem avatták doktorrá a protestánsokat, sőt a nagyszombati egyetemen is így akarták ezt csinálni. Ez volt az oka, hogy evangélikus ifjaink a német egyetemeket, a kálvinisták pedig Hollandiát, Angliát, Skóciát keresték fel magasabb tanulmányaik folytatása és befejezése végett. Weszprémi a középiskola elvégzése után, néhány hétre Bécsbe is benézett ugyan, de csakhamar azután Zürichbe, majd Utrechtbe ment s itt avatták doktorrá 1756-ban (Demkó tévesen ír 1776-ot). Hogy hol járt még, arról az a hatalmas és igen becses okmánygyűjtemény ad felvilágosítást, mely az Országos Levéltárban található 'Acta studiosorum acatholicorum' jelzet alatt. Ez a teljességgel érintetlen és feldolgozatlan gyűjtemény azokat a helytartótanácsokhoz és Mária Teréziához intézett folyamodványokat foglalja magában, melyekkel a külföldi egyetemekre vágyódó protestáns magyarok fordultak, útleveladás végett, a legmagasabb hatóságokhoz. A sok életrajzi stb. adatot tartalmazó nagyszámú iratnak csak igen csekély részét volt módomban feldolgozni s így fölötte kívánatos, hogy minél előbb más kutatók szeme elé kerüljenek.

Weszprémi 1753–1756 között Angliában is járt – mint azt Smellie londoni tanárnak, kora legnagyobb szülészének 1755. július 19-én kiállított bizonyítványa is igazolja –, sőt gyűjtötte a debreceni kollégium jelenlegi angol alapítványának alapját, több mint háromezer font sterlinget.² Később Debrecen városának fizikusa lett. Munkái közül legjobban érdekel bennünket a négykötetes 'Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia', mely nemcsak orvostörténeti, hanem általános történelmi, irodalomtörténelmi, sőt éremtani szempontból³ is érdekes. Számos más munkája közt annak idején feltűnést keltett a ma már nagyon ritka 'Tentamen de inoculanda peste' (London, 1755), a pestis elleni oltásról.⁴ Néhány

¹ Forrás: Magyary-Kossa Gyula: Weszprémi István életéhez. = Orvosi Hetilap, 1940. p. 343, pp. 349–351.

² V. ö. Diósadi Elekes György: Weszprémi István külföldi útja. = Orvostörténelem, 1938. okt. A nagyszorgalmú és lelkes szerzőnek ebben a cikkében olyan tévedés is akad, amelyet nem lehet szó nélkül hagyni. Így egy helyen azt írja, hogy „nem derül ki, hogy Weszprémi egyáltalán járt-e Londonban; hogy, mint Győry írja, oltóházakat látogatott volna, még kevésbé az, hogy másfél évet töltött volna, mint Heckernek is állítja, Londonban.”

Márpedig Győrynek is, Heckernek is igaza volt, mert maga Weszprémi írja önéletrajzában, hogy ő „in Angliam bis (tehát két ízben is!) transfretavit, Oxonium et Cantabrigiam visitavit... Londinum per annum integrum cum dimidio inhabitavit... infirmarium Londinense, domum inoculatorium sedulo frequentavit” stb.

³ Erről bővebben lásd Faludi Géza: Magyar orvosok mint numizmatikusok. = Orvostörténelem, 1938. okt.

⁴ Győry Tibornak a német könyvtárak központi irodájához intézett azon kérdésére, hogy melyik németországi könyvtár bírja ezt a munkát, negatív válasz érkezett, úgyhogy a heidelbergi könyvtár valószínűleg csak később szerezte meg az ő 600 márkára értékelt kis füzetét. A Nemzeti Könyvtárban megtalálható kifogástalan állapotú példánya.

évvel azelőtt, 1751-ben, egy angol nyelvű értekezése (The grand question debated stb.) is megjelent Dublinban, mely azt bizonyítja, hogy az ember lelke nem halhatatlan és nem is lehet az. Ezt az „istentelen és pokolba való” írást magyarra is lefordította, de jobb belátásra jutván, barátai szemeláttára az égő kályhába dobta. Egyéb kiadatlan munkái is felsorolvák a Succincta első kötetében⁵ és bizonyos, hogy sok jegyzete is maradt a már meg nem jelent ötödik kötet számára; ezeket azonban Kazinczy is hiába kerestette Csokonaival, ki azt feleli neki:

„Dr. Földynek minden Munkáját még tavaly tavasszal megkértem az Özvegyétől Gróf Széchényi Ő Excja számára pénzen; de azt a’ trepida Zelotypiát, a’ mellyet a’ Vén Anyja, férjének Dr. Veszpréminek írási ’s könyvei eránt praktizál, ő is beszíván, tőle által nem vehettem. (...) Kész leszek minden lenni az Özvegy körül – még Stutzer is! Gott bewahr! – tsak az Írásokat, mellyek jó renddel vagynak leírva, és közöttök találtatik Földinek, a’ maga halálos ágyába saját kezével írott kis Biographiája is, kezemhez keríthessem.”⁶

*

Itt említett leányának, Földi Jánosnénak, botrányos élete mélyen elkeserítette Weszprémit, nemkülönben Földit, ki egy személyben orvos, költő, nyelvész, természetbúvár s a magyar irodalomtörténet egyik kiemelkedőbb alakja volt. A jobb sorsra érdemes orvos-poéta halálosan beleszeretett Weszprémi Juliannába s nemsokára, saját vesztére, oltár elé vezette. 1789 decemberében azt írja Kazinczynak:

„Én mostanában eljegyzem magamnak a debreceni doktor Weszprémi István úr legkisebb leányát, Juliannát,⁷ mely alkalmatossággal egy levelemben ezt írák nekie:

Örömömnek gyönyörű hajnala tetszik!
Jegyesem már, kit akartam, Juliánám!
Ha Juliskám maga szívébe vesz engem,
Nem irigylem sem ama Gracchusok anyját,
Sem ama trójai hertzeg piperézett Helenáját...
Juli kintsem! Juli szépem! Juli díszem! Juli fényem!”⁸

A vőlegényi szerelem elragadtatásában fénynek és kincsnek nézett leányzó azonban egész életét gyászba borította: megcsalta és hűtlenségével kétségkívül megrövidítette Földi életét, ki saját halálára írott verses ...itáfiumában⁹ méltán írhatta, hogy az ő „kínos életét tuskék borították”.¹⁰ (Magyary-Kossa Gyulának e megjegyzései tévesek! – *a szerk. megj.*)

*

⁵ pp. 205–206.

⁶ „Weszprémi István leánya, Weszprémi Julianna volt Földi János özvegye. Weszprémi második felesége, Miskolczi Mária (itt: „a’ Vén Anyja”) valóban féltékenyen óvta a hagyatékot, csak a halála után került a könyvtár a kollégiumba, a kéziratok pedig Nagy Gáborhoz.” Az idézet helye: Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Levelezés. Sajtó alá rend. és a jegyz. írta: Debreczeni Attila. Bp., 1999. p. 864.; V. ö.: Sükösd Mihály: Tudós Weszprémi István. Bp., 1958. p. 76.; Szelestei Nagy László: 18. századi tudós-világ II. Weszprémi István (1723–1799) és orvostörténeti műve. In: Az OSZK Évkönyve 1979. Bp., 1981. p. 561. (– *a szerk. megj.*)

⁷ Földi Jánosné, Weszprémi Julianna 1773. május 10-én született. V. ö.: Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Levelezés. Sajtó alá rend. és a jegyz. írta: Debreczeni Attila. Bp., 1999. p. 577. (– *a szerk. megj.*)

⁸ Kazinczy Ferencz levelezése. Közzéteszi: Váczy János. 1. köt. Bp., 1890. p. 537.

⁹ Irodalomtörténeti Közlemények, 1895. p. 321.

¹⁰ Diósadi Elekes György utalása szerint Weszprémi Julianna megtévelyedéséről intim részletek olvashatók Sárvári Pál debreceni leveleiben. Lásd: Törös László tanulmányát a nagykőrösi Arany János-társaság évkönyvében és önálló kötetben: Törös László: Sárvári Pál, Arany János professzora. Nagykovács, 1929. 176 p.

Weszprémi idejében az volt a szokás, hogy az a sebész-jelölt, ki valamely városban le akart telepedni és az ottani sebész-céh tagjává lenni: előbb köteles volt a városi fizikusok előtt vizsgát tenni. Hogy ez a vizsga miként ment végbe, arról az alábbi bizonyítvány tesz tanúságot:¹¹

„Borbély (Szent?) György Péter Uramat a Tekint. N. Tanács rendelkezéséből Exmissus Senator Tek. Baranyi László Uram és az egész betsületes Borbély Czeh jelenlétében a közelebb elmúlt Pénteken tovább négy óránál elég szorosan meg examináltam a Chirurgianak szinten (!) minden nevezetesebb részeibül: az osteológiában a Sceletont maga industriajaból meg lehetőssen meg tanulta, el annyira, hogy abban lévő minden tsontokat rendel, szemünk láttára ditséretessen meg mutogatott, kit kit a maga tulajdon nevével nevezvén; az Sarcologiában is szép cognitioja vagyon kivált, nevezetessen Splanchnologiában elől számlálta minemű részek légyenek belől az emberben, azoknak stílusát, connexioját és functioját szép rendel elől beszéllette, az emberi testben meg esni szokot külső nyavallyákat, úgy mint friss sebeket, töréseket, fitzamodásokat, daganatokat és kelevényeket, orvoslásokkal edgyütt meg magyarázta; a nevezetesebb Chirurgica operatiokról is meg kérdztetvén, főbbnyire mind azokat értelmesen elől számlálta, úgy mint trepanatiot, paracenthesist és vágást, amputatiot, gastroraphiát, brochotomiát, fontanellák tsinállását, catetherismust, pióca szítatást, setaceumot és vesicatoriumok aplikálását és több efféléket, a sérelmes tagoknak be kötezesekre különösen minemű faslik és... kívántassanak; előtünk azok közül némellyeket meg is mutogatott. Az egész censurajából meg tetszett, hogy olly theoretica cognitioja vagyon a chirurgiában, hogyha mind azokat, amint a jó reménység meg vagyon felőle, a mellyeket szóval mondott előtünk, praxisra is tudja annak rendi szerint vonni, olly alkalmas személynek láttszik lenni, ki a Magisteriumra bátran által botsáttathatik. Debreczenben ad. d. 19. Januarij, 1765. Weszprémi István, M. Doct.” (...)

Weszprémi István utolsó kis munkája – vagy ahogy ő maga írja: hatyúdala – az 1544-ben Vietor krakkói nyomdájában készült rendkívül ritka, 'Pannoniae Luctus' című apróbb nyomtatvány újabb kiadása.¹² A kis könyv függelékében különösen érdekel bennünket, hogy kétszer nősült. 52. lapján olvasható Weszpréminek latin nyelvű hatyúdala, Cantio Cygnea, melyben búcsút mond a medicinának s a Megváltó segítségét kéri.¹³

*

Mint fáradhatatlan kutató sűrű levelezésben állott hazai és külföldi történészekkel, tudósokkal. E levelek egy része fennmaradt. A Magyar Tudományos Akadémia gyűjteményében¹⁴ tíz levele olvasható, melyeket Cornideshez intézett. Az ún. 'Weszprémi-kódex'-nek csak annyiban van köze Weszprémihez, hogy ezt a becses nyelvemlékünket első ismertetője, Horváth István 1835-ben „irodalmi régiségeink egykori nagy bűvárja, Weszprémi István emlékének” ajánlotta.¹⁵

Weszprémi munkái részint zamatos magyarsággal, részint kifogástalan latin nyelven vannak megírva, élvezettel olvashatók. Talán az egyedüli, ami visszatetsző bennük: a

¹¹ Ezt a Weszprémi-kéziratot egy helybeli ókönyves gyűjteményében találtam.

¹² Pozsony, 1799.

¹³ A latin nyelvű verset és annak magyar fordítását, valamint az ahhoz fűzött Magyary-Kossa megjegyzéseket lásd fentebb 'Diósadi Elekes György: Adatok Weszprémi István életéhez és munkásságához' című cikkében, illetve az ahhoz fűzött lábjegyzetben.

¹⁴ Levelezés 4°, 156.

¹⁵ E kódex a 17. században a pozsonyi klarissza kolostor könyvtárában volt, s 1801-ben Winkler Mihály (1729–1810) címzetes pécsi kanonok adományaképp került az Egyetemi Könyvtárba. Winkler ezt vagy 1782-ben szerezte meg a pozsonyi apácáktól – kiknek rendjét II. József feloszlatni és vagyonukat elkobozni rendelte –, vagy később árverésen vásárolta. Részletesebben lásd: Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. (Pusztai István magyarázó jegyzetével). Bp., 1988.

hyperloyális hang, mellyel a Habsburg uralkodókat égis emeli, ellenben a Thököly- és Rákóczi-kor nemzeti hőseiben nem lát egyebet, mint nagyratörő lázadókat. Az ember önkéntelenül arra gondol, hogy talán neki is, úgy mint Bél Mátyásnak, meg lett hagyva, hogy ha a Rákóczi-szabadságharcról beszél, akkor sohase használja ezt a szót, hanem azt, hogy lázadás, seditio. Weszpréminek Rákóczi és a nemzet harca csak infelix tumultus, annak vezére pedig – kiről el lehet mondani, Shakespeare jellemzésével, hogy „every inch a king” („minden incs király”) – csak princeps seditiosus, ki az ő elvetemült cimboráiból (cum maleferiatis sociis) mesterségsen csinálta az egész tumultust.

*

Ami Weszprémi vagyoni viszonyait illeti erről a következő felvilágosítást nyertem Zoltai úrtól, a régi Debrecen helyrajzának szakértőjétől: 1761-ben s a következő években háza volt a régi Váradi utcán, a mai megyeház és a zsidótemplom között, nagy telekkel, melyet örökösei 1807-ben 14 ezer rénes forintot adtak el. Ezen kívül volt még öt és fél kapa¹⁶ szőlője, háromnyilas földje¹⁷ stb. Egy jómódú polgárember adóját fizette; orvosi keresménye után nem fizetett adót, azt tehát nem tudhatjuk, hogy mekkora lehetett. Azt sem tudjuk ma már, hogy becses könyvtára mekkora értéket képviselt. E könyvek egy része Kölcsey birtokába került. Tudnunk kell, hogy Debrecen ebben az időben s az ezt megelőző időkben is, majdnem kizárólag az egyetlen könyvpiac volt hazánkban. Igen sok neves tudós és könyvgyűjtő élt itten, kiknek halála után könyveik vagy a kollégiumra szálltak hagyatékképpen, vagy pedig nyílt árverésen adattak el. Ebben az időben is két nevezetes könyvtárat adtak el Debrecenben: a Sinaiét és a Weszprémi Istvánét. Mint Jancsó Benedek írja,¹⁸ különösen az utóbbi lehetett gazdag olyan tárgyú könyvekben, melyek az ifjú Kölcseyt is nagyon érdekelhették. A Weszprémi-könyvtár eladása alig volt egyéb egyszerű kótyavetyélésnél, de annyiban előnyös volt, hogy Kölcsey olcsón juthatott néhány jeles régi magyar könyv birtokába. (Talán még ma is található a Kölcseyek könyvtárában Weszprémitől származó könyvek vagy kéziratok.)

Weszprémi arcképére – sajnos – hosszú keresés után sem sikerült ráakadnom. A debreceni kollégiumban sincs meg. (...)

Álljon itt még Weszprémire vonatkozólag egy német nyelvű levél [magyar fordításban], melyet vitéz Mikesy Sándor szívességének köszönhetek. A levél Sárvári Páltól, a jeles debreceni tanártól származik, ki minekután köszönetet mond a jénai Hercegi Ásványtani Társaság vezetőjének azért, hogy őt levelező taggá választották, tudomásul adja a szeretett és nagyra becsült debreceni városi physikus halálát.¹⁹

„Ezen év március 13-án halt meg 76 éves korában... Először szülőhelyén folytatta tanulmányait, majd azután Pápán és Sopronban, majd 1741–1751-ig Debrecenben. Ezt követően először Zürichbe ment, majd Utrechtbe, végül pedig Londonba, ahol másfél évig folytatott orvosi tanulmányokat. (...) Aztán Debrecenbe jött, ahol 10 évig fizetség nélkül és 31 évig fizetség mellett az orvostudományt vagy az orvosi gyakorlatot nagy szorgalommal és szerencsével kellemes üzletének tartotta.”

¹⁶ Amit egy ember egy nap alatt megkapált, azt nevezték „egy kapá”-nak

¹⁷ 1 nyilas föld = 9000 négyszögöl

¹⁸ Jancsó Benedek: Kölcsey Ferenc élete és művei. Bp., 1885. p. 30. (Nemzeti Könyvtár 38.)

¹⁹ A szöveg eredetije:

„Er ist gestorben den 13. März dieses Jahres in seinem 76. Jahre... Studierte erstlich in seinem Geburtsorthe, dann zu Pápa und zu Edinburg [éerts: Odenburg, Sopron] dann vom Jahre 1741–1751. in Debreczin. Dann gieng er nach Zürich, nach Utrecht, und letztens nach London, wo er 1 ½ Jahr studierte die Medicin... und kam nach Debreczin, wo er 10 Jahre ohne Salario und 31 Jahre mit Salario die Medicin oder Praxim Medicam mit vielem Fleisse und Glücke für sein angenehmes Geschaeft hielt.”

A levél Debrecenben, 1799. március 17-én kelt. Aláírása:²⁰ „Sárvári Pál, filozófiai doktor, a matematika és természettudomány professzora, Debrecen”.²¹

*

Befejezésül megemlíthetem még, hogy Weszpréminek legjobb barátai közé tartozott Hatvani István, a debreceni kollégium nagy tudományú professzora, ki valóságos polihisztor volt: aritmetikát, geometriát, élettant, csillagászatot, matematikát, mechanikát, vegytant adott elő s amellet orvosi gyakorlata is kiterjedt volt.²² A reális tudományokat mindig nagyra becsülte s nemegyszer idézte az ókori bölcsek mondását: azt, hogy maga az Úristen sem tesz egyebet, mint folyamatosan geometriáskodik. (...) Hatvani éppúgy, mint Weszprémi, a szegényebb sorsú fiatalok módjára járták a külföldi egyetemeket.²³

A később Kazinczy Sámuel, tréfás kedvű hajdúböszörményi physikus jóvoltából ördögös hírébe került „tudós professzor” a maga valóságában nagyon komoly tudományos ember volt, ki tanuló éveiben végigjárta a leydeni, utrecht, zürichi, bázeli egyetemet és annyira feltűnt tehetségével, hogy nemcsak itt, hanem a heidelbergi, a marburgi és a leydeni egyetemen is örömet fogadták volna tanárnak, de ő jobban vonzódott szülőhazájához s 1747-ben a debreceni kollégium tanára lett. Pedig ha elfogadta volna a külföldi egyetemek meghívását, talán világhírű kutató fejlődött volna belőle azokon a gazdagon ellátott főiskolákon, s az ottani társadalmi és tudományos légkörben. Itthon elaprózódott: pap és professzor, orvos és földmérő lett belőle s hozzá még – akár csak Weszprémnél – a családi megpróbáltatások sem maradtak el. Csatári Máriával való házasságából tíz gyermeke született, ezek közül azonban – jóbarátjának orvosi támogatása ellenére – csak négy maradt életben. Mindegyik gyermekének születését és további sorsát, halála körülményeit hűségesen és keresztényi megadással, az apai szív keserűségével és az istenhívő ember vigasztalódásával írta be kéziratos naplójába. Utolsó gyermekének (Antalnak) születése és halála alkalmával ezeket a megható sorokat írja:

„Anno 1772. született a mi vénségünkben egy fiacskánk, die 30 dec (embris) Istennek gondviselésébül. Neve Antal... A gyermek legyen az Úr előtt kedves és vigasztaljon meg minket. Amen. Anno 1777. d(ie) 26. apr(ilis). Megbetegedett, összefutó hólyagok lettek rajta; tizedik napján betegségének az ágyékába kelevény ereszkedett: ez tizenhatodik napra, die 11. maji, vasárnap este megölte. Egy órával halála előtt nagy felszóval Dr. Veszprémi úrnak is jó éjszakát kívánt. Megnémulok, mert az Úr cselekedte. Eltemettetett a többi atyjafiaihoz. Írtam ezeket megbesíttet szívvel és lélekkel. Már én (is) megyek ő hozzá!”

²⁰ „Paul Sárvári, Doctor der Philosophie, Professor der Mathematik u. Naturwissenschaften zu Debreczin”

²¹ A levél a jénai ásványtani társaság levélgyűjteményében található.

²² V. ö. Lósy-Schmidt Ede: Hatvani István élete és művei. Debrecen, 1931.

²³ Pataki Jenő barátom szíves volt megküldeni nekem Hatvani saját, 1745-ből való följegyzéseit azokról a maecenásokról, kik a szegény debreceni tanulóknak lehetővé tették a külföldi peregrinációt („bujdosást”). Az adakozók hosszú sorában ott van gr. Teleki Ádám 8 rénes forintja után Szatmáni Pál 30 krajcárja s a losonci ref. eklézsia 50 forintja után Böszörmény városának 51 krajcárja (!) is.